

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

BESZÉLGETÉSEK KRLEŽÁVAL

Részletek

ENES ČENGIĆ

1978. III. 20.

Bela bent van a városban, és üzen, hogy Krleža vár a Gvozdon:

— Egyedül van, és kéri önt, hogy szegődjön hozzá társaságul.

A szalonban találok. Az asztalra könyökölve néz le a parkba. Összerezzen, amikor megpillant.

— Hogy jött be, hogy nem hallottam?

— Az ajtón.

— Ne legyen már ilyen szellemes, tudom, hogy az ajtón jött be, és nem az ablakon!

— Ereszkedjen csak egy kicsit mélyebbre abban a székben, hogy jobban láthassam!

— Tessék, úgy ülök itt, mint az isten az Olümposzon!

— Az Olümposzon sok isten lakozik.

— Nem tudom, melyik közülük a legfőbb.

— Hogy is tudnád, öcsémuram, ha nem vagy igazhitű?

— És maga, a görög katolikus, tudja?

— Nem vagyok én sem római, sem görög katolikus. Én kis koromtól kezdve ateista vagyok.

— Kinek a hatására vált ateistává? Az ön esetében az irodalom vagy a neveltetése játszotta ezt a szerepet?

— Nem. Milyen és melyik irodalom hathatott volna rám abban az életkorban?

Édesanyám — ha ezt vesszük, és innen kezdjük, vagy a neveltetésemtől, ha úgy tetszik — hitet gyakorló katolikus volt. Ez annyit jelent, hogy havonta egyszer elment gyónni. Klerikálisnak nem volt mondható, csupán a vallásosság érzete volt benne erős.

— A nagymama?

— A nagymama tizenharmadik századba illő ritualista volt.

— És az édesapja?

— Apám közömbös volt. Nem számított különösebben istenfélőnek, de tartotta magát a szertartáshoz, járt a templomba. Ezt azonban ő csak a külszín kedvéért tette. Két ujjal keresztet vetett, és ennyi volt az egész. Édesanyám viszont, aki — mint mondtam — hitét gyakorló katolikus volt, megkövetelte volna, hogy imádkozzam, és kétségbe volt esve, amikor látta, hogy erre nem vagyok hajlandó. Ő azonban mindig vigyázott arra, hogy érzelmeimben ne sértsen meg engem.

1926 április-májusában már halálán volt mint súlyos, gyógyíthatatlan szívbeteg, és mindannyian láttuk, hogy itt a vég; el voltunk rá készülve minden pillanatban. Szemmel látható volt, hogy el kell válnunk. Ő is tudta, hogy meg fog halni, én is tudtam, hogy meg fog halni. Már csak morfiummal élt, és két teljes hónapja ágyhoz volt kötve. Azóta nem járt kinn. Templomba sem mehetett el, és a vallási érzelmeit ismerve — noha ő erről egy szóval sem tett említést — belebocsátkoztam egy műveletbe. Ezt mondtam neki:

„Miután már két hónapja nem voltál templomban, én el fogok menni a Szent Balázs templom plébánosához, és elhozom őt hozzád.” Valójában könyörögni kezdtem neki, hogy elhozhassam a plébánost, azt gondolván, hogy a kedve szerint cselekednék, de ő elutasította az ajánlatomat. Úgy halt meg, hogy nem akart megsérteni engem azzal, hogy pap lépjen a házamba. Volt benne tapintat, és határozottan visszautasított:

„Ne, ne, ne, inkább ne. Téged az mérgesítene.”

„Világért se hidd, hogy mérgesítene — mondtam —, ellenkezőleg, én is így szeretném.” De ő kitartott a magáé mellett. Úgy költözött át a másvilágra, hogy nem vett búcsút a paptól, csak hogy ne okozzon sérelmet a fiának. Egyszerű asszony volt, de első osztályú úrihölgy, kifinomult valóságérzékkel.

Soha életemben nem hallottam, hogy bárkire valami csúnyát mondott volna. Soha senkinek a hibáit nem emlegette föl. Mindig csak védelmezte az embereket, különösen a családban. A nagynénik meg a rokonság, a különféle intrikák: ő váltig emberséges tudott maradni, és az ő szájából nem hallhattál egyetlen bántó szót sem.

A temetésén rengetegen voltak. Amint jobban megnéztem ezeket az embereket, akkor láttam, hogy valójában ezeknek a fele koldus.

Bárki is csöngetett be az ajtónkon, anyám már vitte is neki az elemóziát; éveken át így istápolta az éhezők és a koldusok népét. Közte és apám közt örökös perpatvar dúlt emiatt. Apámat rettenetesen dühítette, hogy minduntalan becsöngetett hozzánk valaki, ő meg bőkezűen osztogatta az alamizsnát. Végül kikelt magából: az isten szerelmére, ez is kellene, meg az is kellene, és ez sincs, meg az sincs, de mennyibe kerül csak az, amit te boldog-boldogtalannak szétosztogatsz!

Ő azonban mit sem zavartatta magát. A koldusok azután is rendre becsöngettek hozzánk.

Velem történt meg 1926 vége felé, hogy Koprivnicából megérkezve a pályaudvaron hordárt fogadtam, hogy vigye el a bőröndömet a Mária királyné utcában levő lakásomra. Amikor ki akartam fizetni, ő visszautasította a pénzt, mondván:

„Ne, nem kell, köszönöm szépen. Amikor csak rászorul, Krleža úr, én készséggel állok a rendelkezésére.”

„De miért? Mivel köteleztem én le magát?”

„Nem maga kötelezett le engem, hanem a megboldogult édesanyja. 1916-ban az ön édesanyja elment a kereskedésbe, hogy a cédulákat beváltsa lisztre. Három ötkilós csomagot kapott, és engem fogadott meg, hogy ezt hazavigyem neki. Hazaértünk, én leraktam a zacskókat, és mondom neki:

„Könnyű magának, nagyságos asszonyom, maga ennyi lisztet kapott, nekem meg három gyerekem van, és egy szemernyi lisztünk sincs otthon.” — És mit gondol, mit tett ő erre? Megfogta az egyik zacskót, és azt mondta: tessék, vigye ezt haza a gyermekeinek. Tudja maga, hogy mit jelentett ez nekem abban az időben? Olyan sokat jelentett, hogy azóta sem felejtettem el.”

Ez 1916-ban történt, és ő tíz évvel később nem akart pénzt elfogadni tőlem. Számtalan ilyen esetet elmondhatnék, mert rengetegen éltek belőle.

— És édesanyjának az anyja, ő magukkal élt?

— Igen, egy ideig. Szült tíz gyermeket, majd végül tizenegyediként édesanyámat is, úgyhogy ő tizenöt vagy még több évvel fiatalabb volt a legidősebb nővérénél. Fivére meg volt még annál is idősebb. Édesanyámat csak kis taknyosnak tartották, és úgy is bántak vele. Egészen addig együtt éltem a nagyanyámmal, míg 1902 végén ki nem ment Párizsba. Negyedik osztályos elemista voltam.

— Ez tehát az anyai nagyanyja. Az ön apai nagyanyja meddig élt?

— Apai nagyanyám még a múlt század hatvanas éveinek végén meghalt, amikor apám tizenkét éves volt.

Anyai nagyanyám, akiről most beszélek, elutazott Párizsba, és négy évet töltött el ott a fiánál. Ez a fia szabó volt, Zágrábban egy nagy szabóságot tartott kézben, de aztán csak eladta, és kivándorolt Franciaországba. Ott esernyőkereskedést nyitott; Párizs egyik külvárosában volt a háza meg a boltja is.

Stanko Lasić utánajárt ezeknek. Nem tudom, jó irányban tapogatózott-e. Különben meg nem is fontos.

Amikor nagyanyám hazatért Párizsból, jól beszélt franciául. A franciát én az iskolában nem kötelező tantárgyként tanultam, és a nyelv iránt táplált rokonszenvem valójában nagyanyámtól ered. Erről a párizsi nagybátyámról a húszas években egy kollégája beszélt nekem —

úgy hiszem, Maticának hívták —, aki többször találkozott vele Párizsban.

És végül, hogy befejezzem: az én ateizmusom tehát furcsa egy dolog, hogy még egyszer visszatérjünk rá. Hogy hogy lettem ateista, magam sem tudom, de egyet biztosan tudok: a vallásban kezdettől fogva nem láttam semmilyen metafizikai mélységet, a papokra pedig úgy tekintettem, mint minden más emberre magam körül.

1978. III. 25.

Krležához betoppanva ott találok a Belgrádi Rádió riporternőjét, Nada Marinkovićot. Éppen egy élénk beszélgetés kellős közepén tartanak, amikor megjelenek.

— Látja, Nada — panaszkodik Krleža —, a feleségem, miközben bement a városba, jól megfontolt szándékkal idehívta Enest, hogy egy pillanatra se maradjunk kettesben. Egyszer adódik alkalom számomra ebben az életben, aztán az is füstbe megy.

Nada hangosan fölkacag.

— Most pedig — mondja Krležának — tessék csak megkérdezni Čengić elvtárstól, hány négyzetkilométer Kína, hány India, hány a Szovjetunió, hány kilométer hosszú ezeknek az országoknak a határa, és mindazt, amit az előbb tőlem kérdezett!

— Ezt hagyja, kérem, Nada. Évek óta mást se teszek, mint hogy Enest mindenféle kérdésekkel zaklatom. Ő meg — ezt meg kell valanom — vitézül tűri.

— Tegnap jártam a festő Svečnjaknál — mesélem —, hogy megnézzem azt a Gustav Krklec-portrét, amelyet 1964-ben készített róla, és beszélgettünk magáról is, meg Sinkóról.

— És mit beszélgettek Sinkóról?

— Svečnjak azt mondja Sinkóról, hogy jó ember volt; itteni magyar, aki sohasem tanult meg horvátszerbül beszélni. Közben itt nőtt föl, egyetemi tanár volt, és tagja a Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémiának.

Svečnjak szemléletesen beszélt nekem Sinkó temetésének egyes részleteiről, amelynek végén ön azt mondta neki:

„Íme, látja, Svečnjak, ma itt eltemettük őt. És ezzel vége, órála többé egy szót sem fogunk hallani.”

És valóban, évek teltek el Sinkó halála óta, de róla — mély csönd.

— Igen, nálunk mély csönd uralkodik, de most érdeklődni kezdenek iránta a magyarok. Sinkó Lesznei Annával, a magyar poetrisszel a húszas években Bécsben egy haladó magyar folyóiratot adott ki, amelynek *Testvér* volt a címe. És ez a folyóirat Sinkó forradalmi

kiáltványában Tolsztojt úgy emlegeti, mint aki „a mi testvérünk”, ez pedig mai perspektívából nézve természetesen igencsak érdekes.

Ami pedig Sinkó nyelvét illeti, Sinkó mégiscsak magyar volt, míg viszont, példának okáért, Petar Dobrović hamisítatlan magyarországi szerb, és ő sem beszélte jól az anyanyelvét; ilyeneket mondott például az 1912-es fölkelésről: „Volt ott nagy lázongások, hároman lettek emberek legyilkolva az utcán.”

Hazaér Bela, és Krleža „megfeddi”, amiért nem hagyja, hogy „hatvan év alatt egyszer kettesben maradjon egy hölgygel”.

— Valóban, már hatvan éve, hogy együtt vagyunk. Ezt ki is kellett bírni!

Tudják, közvetlenül azután, hogy érdemrenddel tüntettek ki, együtt voltunk Jovankával és Titóval Brionin. Titóval beszélgetve eszembe jutott ez:

„Kitüntetést kaptam öntől, és kötelességem, hogy hálásan megköszönjem önnek. De igazából nem értem, miért is kaptam az érdemérmem.”

„Azért kaptad — felelte Tito —, mert ötven évet kibírtál Krležával.”

„No, azért már egy kissé nagyobb kitüntetést is kaphattam volna.”

Nasszertől is kaptam egy gyönyörű érmet, amikor Titóval Egyiptomban jártunk. Megvolt bennem a kísértés, hogy brossot csináltassak belőle, és viseljem, de nem, semmi áron sem tennék ilyet, már csak tiszteletből sem.

Elmondom, hogy előző nap a festő Mirko Račkinál jártam, aki az idén tölti be kilencvenkilencedik életévét:

— Jólesett hallania, hogy Krležával Ščitarjevóban jártam. „Krleža azt mesélte nekem — mondtam neki —, hogy ön másfél évet tanítóskodott ebben a faluban, és amikor már nem bírta tovább, egy nap kiírta az iskola ajtajára: Elmentem, és többé vissza se jövök.”

„Igen, 1901-ben történt ez — emlékezett vissza Rački —, de nem azt írtam ki, amit Krleža mond, hanem miután lépten-nyomon összeütközésbe kerültem az elmaradott paraszttal és plébánosukkal, egy reggel kivittem a táblát az iskola elé, bezártam az ajtót, a kulcsokat fölakasztottam a táblára, majd krétával ráírtam:

Tájékozzatok csak, az egész falu, a plébánossal az élen! Fölkaptam a kerékpáromra, és meg sem álltam Zágrábig. Soha oda többé vissza nem mentem.”

— A neves nyelvész, Petar Skok meg, valami harminc évi házasság után, kiírta a feleségének: „elmentem”, és el is ment — mondja Bela.

— Nem így mesélték ezt, Belácska — veti közbe Krleža. — Skok állandóan úton volt. Elvált a feleségétől, de továbbra is közös háztartásban élt vele. Mindahányszor útra indult, csak leírta egy papírlapra: „elmentem”, és kitette a konyhaasztalra. Ez volt az ő közö-

nése, annak a jele, hogy egy ideig távol lesz. Azt nem közölte, hogy hova utazik, csak ennyit: „Elmentem”. Ám, ahogy egyik nap hazaér, ugyanott a konyhaasztalon ő is talált egy cédulát. Rajta csak ennyi állt: „Elmentem én is.” És persze a felesége sohasem tért vissza.

Skok egyébként egyetemi tanár volt, halhatatlan tudós, egyedülálló szaktekintély nemcsak itthon, hanem a nemzetközi lingvisztikában is. Hírneves nemzetközi balkanológus volt; ő a szerzője a mi etimológiai szótárunknak is; százával közölt tudományos dolgozatokat. Tökéletesen beszélt az ó- és az újfrancia nyelvet.

Különc ember volt. A hosszú alsónadrágját a harisnyáján kívül kötötte meg, közben a nadrágja szára meg igencsak kurta volt, így hát az alsónadrágja szára kilógott a nadrágja alól. És így utazgatott az összes nemzetközi kongresszusra, Amerikától Oroszorszáig. Dĕ tagja volt a mi Akadémiánk elnökségének is, és ez az alsónadrágja folyton kilátszott. Egyik nap, gondoltam, megkockáztatom — végtére is megengedhetem magamnak azt a luxust, hogy egy kicsit szemtelen legyek —, és azt mondtam neki:

„Figyeljen ide, professzor úr, nem gondolja, hogy — ahelyett, hogy a harisnyáján kívül és közvetlenül a cipője fölött köti meg az alsónadrágját — jobb lenne, ha az alsónadrágjára ráhúzná a harisnyáját, és azt kötné meg a térde alatt?”

„Nem — válaszolta —, engem ez nem zavar.”

„Nézze, professzor úr, minket itt mindannyiunkat zavar, hogy önnek mint akadémikusnak és halhatatlannak a nadrágszárából kilóg az alsónadrágja.”

„Krlęža úr, engem ez egyáltalán nem izgat!”

És mi mást tehettem, mint hogy elhallgassak.

1978. VI. 22.

Magam sem tudom, hanyadízben, ismét visszatérünk a gyermekkor témájához.

— Emlékszik-e olyan sorsdöntő gyermekkori élményeire, amelyek később hatást gyakoroltak a fölfogására, a világnézetére?

— Minden gyermekkorban akad egy-két döntő élmény, helyesebben szólva, olyan sorsdöntő felismerés, amely azután egész életünkön végigkísér bennünket. Szent Ágostonnak ez a felismerése az volt, hogy a mindenható Jupiter nem más, mint közönséges tréfamester. Vagyis egy mókus figura, aki semmiképp sem vehető komolyan. Fölismerete — amiről már Cicero is írt —, hogy az olümposzi istenek, az antik kor istenei sajnos csak az emberi hibákat testesítik meg, az emberi erényeket nem. Ennek reakciójaként született meg a nyugati kép-

let: hogy az ember az isten alakjára és képmására teremtetett. Az ember isteni származásának ezen a képen nevelkedtem én is.

(...)

A képmutatás, a kétszínűség veszélyétől végérvényesen tehát Darwin szabadított meg. Fölismertük, hogy az ember valójában szintén csak állat; olyan teremtmény, aki bizonyossága a méltóságnak, mindekelőtt a méltóság egyházi hordozóinak, állat, aki bibliával a kezében térdepel az oltár előtt, szentmisét celebrálva.

— Egy kritikusa megállapította, hogy az ön költészetében fontos a keresztény szimbolika.

— A neveltetésnek természetesen megvannak a maga következményei, még ha az ember sok mindent le is küzd vagy megtagad. Teljesen tudatában vagyok annak a hatásnak, amelyet a keresztény propaganda gyakorolt rám — hogy így nevezem. Ezt igazolják régebbi, még a gimnáziumból származó irodalmi kísérleteim. Számomra az első helyen a korbéli antik élet állt, Nagy Sándor, Róma, a római háborúk, azok, amik visszaszorították bennem a keresztény eszményeket.

Első műveim egyike az ősz Priamosz és Akhilleusz közt lefolyó, dramatizált párbeszéd volt. Priamosz elmegy Akhilleuszhoz, hogy kikérje tőle fiának holttestét. Ahogy azonban ezt akkor megírtam, egyáltalán nem antik motívum volt. A véres lepedőbe csavarva a földön fekvő, halott Hektór, aztán ahogy Priamosz siratja őt, és ahogy megalázkodik a hadvezér előtt — ez mind-mind keresztény motívum. Úgy gondolom, hogy semmi sem hatott rám annyira maradandóan, mint ez a fajta patetikusság. A keresztény motívumok az én életművemben általánosságban nem játszanak kiemelt szerepet. Egyedül a halál motívuma az, amely még ma is dominál.

— Darwinhoz hamarosan csatlakozott Marx is, ön viszont mint a Monarchia tisztiiskolai növendéke — hogy úgy mondjam — téves oldalon találta magát...

— 1914-ben, amikor kitört a háború, minden reményünk az Internacionáléban volt. Márványistennő volt számunkra, akit Marx arra rendelt, hogy megóvja Európát a katasztrófától, de kiderült, hogy egyáltalán nem istennő, hanem közönséges díszfigura, amilyent minden kiállításán láthatsz, s amely különösebb ceremónia nélkül széttört ezernyi szilánkra, mint egy közönséges, értéktelen figura. Amikor megjelent Lenin a maga téziséivel, nem volt közöttünk olyan politikailag valamennyire is képzett ember, aki így vagy úgy ne érezte volna, hogy valami sorsdöntő, valami fontos történik. Tipikus patetikával úgy is mondhatnánk, hogy az Internacionálé föltámadt hamvaiból, és ismét lett értelme mindennek. A háborúnak, amely számunkra, horvátok számára például teljesen értelmetlen volt, csupán akkor lett volna értelme, ha minden kaszányát levegőbe röpített volna. A háborúnak mint ésszel fölfoghatatlan parancsnak, mint orkánnak vagy mint mamutnak

porig le kellett volna rombolnia a mi egész értelmetlen civilizációnkat, benne mindent, ami erkölcs, vallás, egyház, dogma, humanizmus — a háború mindezt szemétként sodorta volna végig az utcákon. És ha mindebből mi sem maradt volna, bizonyosan nem lett volna érte kár. Ha csak egy szemernyi logika lett volna ebben a háborúban, akkor eltűntek volna a templomok, a katolicizmus és az összes vallási kiváltság, vagyis az egész kereszténység, ezzel szemben ez a háború nem más volt, mint a nyers erő, a brutális energia kitörése, amely vakon megsemmisített mindent, amit csak a környezetében talált.

1914-ben számunkra, horvátok számára világos volt, hogy megmaradtunk annak, akik századokon át voltunk: osztrák ágyútöltekek; hogy valójában nem különb a sorsunk az afrikai bennszülöttekénél, akiket besoroznak a gyarmati hadseregekbe tüzernek meg bakának, mint valami ólomkatonákat.

— A közönséges horvát átlagközlegényben is kifejlődött akkor a politikai tudat?

— Ez bizonyossággal állítható. Közvetlenül a Ferenc József császár halálát követő első napokban, 1916 novemberében Horvátországban a forradalmi helyzet objektív jelei mutatkoztak. Az emberek egyszeriben nem tudták többé, végtére is miért harcolnak egyáltalán. Ennek következtében a kórházak megteltek az ilyen-olyan betegekkel és szimulánsokkal. A kaszárnyákon defetista hangulat lett úrrá, és ez drámai összetűzésekhez vezetett. A hivatalok és a hírlapszerkesztőségek emberei ellenséges magatartásúak voltak, az alakulatoktól pedig veszélyesen nagyarányú dezertálásokról érkeztek jelentések. A dezertőrök, akik végképp megelégteltek, hogy olyasmiről vigyék vásárra a bőruket, amihez semmi közük, tömegével kóboroltak az erdőkben, vagy vidéken bujkáltak, innen kapták nevüket, az „zöld káder”-t. Sajnos, nem akadt senki, aki ezt a potenciális forradalmi erőt pozitívan kihasználta volna. Így hát erről lekéstek, és vezetés nélkül, véres fejjel tértek haza a háborúból.

Sohasem fogom elfelejteni azt a beszélgetést, amely az első háború vége felé a kórházi szobánkban zajlott le — különben irodalmilag is földolgoztam —, ahol is az orosz hadifogságból hazatért, elcsigázott katona Lenint és a lenini békeeszmenyt propagálja.

Egy késő őszi napon történt ez. A szoba ablakai sarkig kitérve, valaki fát hasogat, én lázasan heverek a kemény szalmazsákon, és arról ábrándozom, hogy milyen jó lenne itthagyni ezt a szennyet és értelmetlenséget. Abban a fülledt félhomályban, abban a dolgok gyökeres megváltoztatásának vágyától áthatott érzékenyültségben egyszer csak megszólalt az a katona — egy ember, aki alig pár nappal korábban tért haza Stockholmon és Berlingen keresztül orosz hadifogságból. Néhányszor megebesült, és az akkori idők orosz viharának egyik első hírnöke volt. Részt vett néhány forradalmi gyűlésen, és elmondta, hogy

egy petrográdi raktárban látta Lenint egy ládán állva szónokolni. Lenint egyszerű orosz embernek írta le, aki azt magyarázza a katonának, hogy föl kell kelniük a háború és a hadszolgálat ellen; hogy milyen szégyentelenség az urak érdekében viselni fegyvert, ahelyett, hogy ellenük fordítanak őket; hogy a nincstelen, kizsákmányolt paraszt önnön vérént ontva megy az értelmetlen halálba, ahelyett, hogy a saját elemi jogaiért ragadna fegyvert...

Mennyire egybevágtak a sápadt, elgyötört parasztnak ezek az egyszerű szavai, az én álmaimmal, amelyekkel a fordulatot vártam, a menekvést azokból az erkölcsi ellentétekből, amelyekkel a kaszárnyákban találkozunk, s ha az ember háborúzni kényszerül a saját meggyőződése ellenére, idegen érdekekért. Az én személyes nyomorúságomba és levertségembe a katonának a szavai a mocskos és bűzös szobán át olyan erővel törtek be, mint egy üstdob dübörgése.

„Lenin azt mondta, hogy a háború ostobaság, hogy a parasztnak joga van szembeállni vele, és aki háborút provokál, az őrült” — kiáltotta hangosan.

Feküdtünk az ágyunkon, és éreztük, amint ránk nehezedik csüggesztő sorsunk súlyos terhe. Annak az őrületségnek a terhe, amelynek áldozatai voltunk mindannyian.

Az idő tájt a „zöld káder” volt a néptömegek egyetlen igazi képviselője. Mint korábban soha még, rátermett, politikai és nemzeti érzéssel kellően fölruházott erők léptek színpadra. A folyóiratok lépten-nyomon szóvá tették azt a szomorú ténytet, hogy mennyire nyomorúságos a létezés olyan civilizált kispolgári körülmények között, olyan társadalmi rétegektől körülvéve, amelyek nem is igen tudják, hogy mit akarnak és mit nem, és nincs hozzá merszük, hogy azonosuljanak a nemzeti érdekekkel. Ezzel az anarchiával szemben viszont nem akadt valamilyen szervezett vezetés, csupán spontán, inkább dinamikus-irodalmi, mint programszerű irányzat létezett, amely a valóság őszinte, nyílt tagadásából fakadt, az erkölcsi felelősségérzetből. Így az én *Plamen* folyóiratom lett — mint tudja — az irodalomtörténetben az első, amelyet a Habsburgok bukása után betiltott a saját, úgynevezett, demokráciánk.

1979. I. 13.

— Kerestem önt reggel korán, de mondták, hogy elment Šuvarhoz, a miniszterhez.

— Igen, főleg a könyveink körüli ügyekben jártam nála, mint egy közönséges kicsiny hangya, aki tesz valamit.

— Ha egy hangya úgy fest, mint ön, akkor az egy érdekes hangyafajta lehet, mármint hangyafajtának érdekes.

Tudja, a hangya nagyon érdekes állat, agyafúrt és okos. Csodálatos az, ahogyan mozgás közben tájékozódnak. Figyelem őket nyaranta, ha immár évek óta fõnn vagyok Tržičben, ott azon az isteni erkélyen a szobám elõtt. Fõlmásznak oda, az elsõ emeleti erkélyre, ördög tudja, honnan, milyen lyukakból, és elnézem, hogy nyüzsögnek. Az erkély a maga ötven négyzetméterével hatalmas térség a hangyának, számára ez hihetetlenül nagy tágasság, õ meg csak megy elõre, mintha valamit keresne, és én azt kérdezem magamban, hogy a csodába talál rá végül is mindazokra az útjaira, amelyeket rendületlenül ró, a saját nagyságához képest szörnyen nagy sebességgel. Végigmegy az erkélyen, és két-három perc múlva már jön is visszafelé. Nem tudom, az élelmet keresi-e így, vagy valami biológiai ösztön hajtja. De nemcsak hogy mozognak, hanem szüntelenül valami terhet is cipelnek magukkal, súlyos terhet, gyakran kétszerte is nagyobbat, mint õk maguk, akik a terhet húzzák, olykor egész „rönköket”, egész „szálfákat” vontatnak.

Bejelentem az Oslobodjenje új igazgatóját, és megkérdem, mikor teheti tisztét.

— Jöjjön, amikor akar. Én február, június, július másodikán, harmadikán és ki tudja hányadikán itt vagyok, amíg el nem visz az ördög. Egyéb perspektívám, mint ez a szoba, nincs.

Egy író, barátnöjének ajánlva könyvét, ezt írta bele mottóul: „Én mindenemet föltemtem semmire.” Ez olyan, mint a lóversenyen, amikor fogadsz egy lóra, és mindent elveszítesz. Rólam is azt lehetne mondani, hogy mindenemet semmire tettem föl.

— Hogyhogy, milyen értelemben, miért?

— A munka, az életben elérhetõ sikerek és minden egyéb ostoba erőfeszitésem tekintetében, amelyek ahhoz a fogalomhoz kötõdnek, aminek a neve: „az emberi élet”.

— Az éjjel tizenegy óra körül, a színházból hazafelé tartva elhaladtam itt lenn, a háza alatt. A hóval borított erdõben az ön szobájának kivilágított ablakai voltak az egyetlen fényforrás a sötétségben.

— Valaminek csak kell világitania! És mi volt a színházban?

— A *Ványa bácsit* néztem.

— Csehov számomra nem különösebben érdekes író. Csak ülnek az emberek, unatkoznak, és nem tudnak mit kezdeni magukkal...

Egyik este láttam egy Tolsztoj-szöveg drámaaváltozatát. Borzasztóan unalmas, rosszul eljátszva, rosszul elõadva, de még a szöveg is rossz. Most négy évvel idõsebb vagyok Tolsztojnál, mert õ nyolcvankét éves korában halt meg, tehát jogom van hozzá, hogy okosabb legyek, mint õ, és azt mondjam neki: állj! Utolsó éveiben olyan volt, mint egy vénasszony, egy vénséges vénasszony. Cirkuszt csinált magából az egész világ elõtt. A gróf, aki szétosztja földjét, a gróf, aki forradalmár. Szerte a világon voltak fiókjai, „egyházai”, propagátorai és levelezõi, boldog-boldogtalannak adta a nyilatkozatokat, fizettek neki Ameriká-

ból, ki tudja mennyit, egyáltalán: kész komédiát csinált magából. Végül is Tolsztoj mint író, na jó, megírt egy nagy regényt, de más az ideológiája, az az ideológia pedig nem ér semmit.

A szlovénok tíz vagy nem tudom hány könyvben adják ki, és ebben a sorozatban az első kötetnek kellene tartalmaznia egy előszót is, valahogy ilyenformán: „Tulajdonképpen hogyan is tettem szert a mit tudom én milyen elveimre és világnézetemre?” Egy önéletrajzi vallo-más a saját intellektuális erkölcsi fejlődéséről. Vidmar valami harminc évvel ezelőtt rendezte sajtó alá, és most az új kiadás számára a revíziót végezte rajta, mialatt a nyáron együtt voltunk Tržičben. Ideadta elolvasásra az előszót; olvasás közben látom, hogy a szöveg, már amikor Tolsztoj írta, intellektuálisan akkor sem volt csöppet sem érdekes. Akkoriban Európában a koponyák a legkülönbözőbb aspektusokból és a legkülönbözőbb módokon fáradoztak és törték a fejüket ezeken a dolgokon, egzaktul és tudományosan és filozófikusan, publicisztikusan és belletrisztikusan és poetikusan, sokkal érdekesebben, mint ő. Tolsztoj: színész, aki fáraót játszik. Ő a tulai gróf, az ilyen gróf, az olyan gróf, aki zokog a parasztjai sorsa fölött, és végül egy talpalatnyi földjét sem osztotta szét, ahogyan éveken át ígérgette. Sikerült elérnie, hogy ne kelljen adnia senkinek semmit. Pénzt, azt gyűjtött, könyörödmányokat, de a földjét nem osztotta szét, mert végül is nem volt annyi mersze a gyermekeivel szemben, akik lerohanták őt: „Mi a fene? Tán csak nem bolondultál meg, hogy koldusbotra akarsz juttatni bennünket?”

Végül pedig a szerzői jogokból valószínűleg sokkal több pénze folyt be, mint amennyi a földjeiből származó összes bevétel volt. Aztán meg, hogy csizmát húzott a lábára, és úgy járt-kelt, mint valami nagydarab paraszt a hosszú szakállával, az marhaság volt. Azonkívül én mondom magának, az én véleményem szerint abban a korban a franciáknál meg a németeknél is vagy öt-hat olyan értelmiségi akad, aki utcahosszal előtte jár. Tolsztojt nem lehet összehasonlítani Nietzschével. Nietzsche előszobájában ő lehetett volna az, aki a vendégek előtt kinyitja az ajtót. Az a parasztfigura, aki ő valójában, amúgy csizmásan, Nietzschénél csak inas lehetett volna, aki azt mondja a látogatónak: „Tessék parancsolni, Nietzsche úr várja önt!” Vagy: „Azt üzeni, hogy nem fogadhatja önt.” Ez Tolsztoj. Össze sem hasonlítható olyasféle emberrel, mint amilyen Nietzsche.

Mindig gondolkoztam magamról, és gyakran megfordult a fejemben, hogy ez a fajta irodalom, amit én művelek — a szépirodalomban —, talán fölösleges is a pártnak! Mit kezdhet a párt az én irodalmammal? De hogy ennek az írónak a profilja — függetlenül attól, hogy személy szerint ki ő — olyan, hogy a pártnak szüksége van rá, azt ismét csak kétségtelen bizonyossággal állíthatom. Hogy ez az írófajta

kell a pártnak, mert ő egyes dolgokat, ha úgy tetszik, szervezési-pragmatikus szemszögből lát, azt én egyszer meg is mondtam Bakarićnak. Tény és való, hogy engem ez a párt teljes hűsz esztendőn át nem használt ki kellőképpen, a párt érdekében, engem mint pártegyedet, és az az igazság, hogy nem voltam kihasználva úgy, ahogy lehettem volna, s én 1945-ben úriember módjára, nagyon lojálisan döntöttem: „Ami volt, nem fontos. Önök olyasmit vittek véghez, amiről nem állítható, hogy nem jó és hasznos, önök forradalmat vittek véghez. Én ezt pozitívnak tartom, és segíteni akarok.” És sokkal többet szerettem volna segíteni, de amit én akartam csinálni, az egyeseket nem érdekelt, és meg kell mondanom, hogy — éppen azért, mert nem mindenki vélekedett egyformán az én szerepvállalásomról — ha Tito nem lett volna, akkor a Lexikográfiai Intézetből sem lett volna semmi, éppúgy, ahogy a középkori jugoszláv művészet nevezetes kiállítására sem került volna sor Párizsban. Tehát azt a két dolgot, amelyet becsülettel és önzetlenül csináltam, egész kivitelezése folyamán gáncsolták bizonyos módon, most is ezt mondom magának.

Megfordult a kezemben a napokban Bori Imre könyve, amelyből ő megállapítja, hogy hűsz esztendőn át, 1939-től kezdődően, egyetlen művel sem jelentkeztem. Azaz, hogy egyetlen művem sem jelent meg, noha írtam néhányat. Annak a genézisébe, hogy miért nem vagyok jelen abban a korszakban, máig senki sem mélyedt bele. 1939-től 1959-ig én mint szépíró hallgatok, naplót írok, vitairatokat írok, esszéket írok, különféle helyzetekben ideológiai szerepet vállalok. *Az irodalom ma*, a ljubljanaí írókongresszuson és a zágrábi békenagygyűlésen mondott beszédem és egyebek, ez mind olyasmi, amit lojálisan, önzetlenül, a pártvonalat követve csináltam, de ami engem illet, az *Areteus*ig és a *Bankett Blitvában* harmadik kötetéig semmit sem közöltem. Két szépirodalmi munka volt, ami megjelent, az *Úrnappa Dubrovnikban* és a *Hajón*, a prózából még a *Magyarországi kirándulás*, 1947 című könyvből egy részlet és egypár drámapartitúra. 1939 decemberében jelenik meg a *Pečat* utolsó száma, benne *Az ész bukása* című szövegemmel, és attól kezdve, ami a szépírói munkásságomat illeti, csönd volt, csönd, teljes hűsz esztendőn át.

— A háború alatt viszont kértek öntől írásokat és könyveket, hogy megjelentessék őket...

— Mindjárt májusban kérték a beleegyezésemet, hogy egyik írássomat közöljék a *Hrvatska revijában*.

Egyik nap Mile Budak egyik kegyence, egy szabadkai bunyevác, fiatal fiú — úgy hiszem, Marko Čovićnak hívták — bejelentetlenül megjelent nálam, és a *Hrvatska revija* szerkesztőjeként mutatkozott be. Nem sokkal ezután nem lehetett többé hallani róla semmit, ki tudja, mi lett vele. Ez egy hűsz-egynéhány éves fiú volt, szervezett usztasa,

mert enélkül nem válhatott volna azzá, ami lett. Akkor már megjelent az a cikke, amelyben a horvát irodalom két pilléréről, Mile Budakról és Miroslav Krležáról beszél — ezt tehát rögtön az NDH létrejöttékor írja —, egy sereg egyéb dologba csomagolva: hogyan tekint a Független Horvát Állam az irodalomra stb., majd egyszer csak váratlanul együtt említi a nevemet Budakéval. Becsönget hozzám mint a *Hrvatska revija* szerkesztője, és mintegy bemutatkozásul elem teszi azt a szöveget: „Nem olvasta? Én írtam... Mint látja, én nem vagyok maga ellen, az ön érdekében jöttem, adjon nekünk valamit nyomtatásra!”

Látom, hogy fiatal ember, látom rajta, hogy össze van zavarodva, hogy fogalma sincs rólam... „Kollegiális” módon így utasítom el:

„Lesz még arra időnk, majd én jelentkezem önnél, pillanatnyilag nincs a tarsolyomban semmi új, különben meg majd halljuk egymást”, és így tovább.

Vranesić doktor folyton mondogatta:

„Ön is kell hogy segítsen valamit nekem, hogy támogasson...”

„Hogyan támogassam önt?”

„Engedje meg, hogy kinyomtassák egyik-másik könyvét!”

„Miert adnák ki a könyveimet, ha a Poglavnik hatalomra lépésének első napjaiban mindet fölpakolták kamionokra, kivitték a Szávára és elégették? Több ezer példány volt a könyveimből Kopčoknál, azt mind elégették. Mire föl és ki és minek nyomtatná ki most azt újra? Nem, abból nem lesz semmi! A könyveimet elégetik, végül még le is tartóztatnak mindenkit, akinél csak egyet is találnak a könyveimből, ön meg azt ajánlja nekem, hogy adjam oda őket kinyomtatásra. Ez abszurdum!”

„Jó, de ezt a dolgok így kívánnák, megtevesztésül!”

„Nem és nem, amíg tart a háború, addig nem engedek kinyomtatni semmit” — és mint ismeretes, nem is közöltem egy árva sort sem.”

(...)

1979. VI. 11.

— Megkaptam Budapestről a *Bankett Blitvában* második kiadását. Ott van az asztalon; az egyik példány legyen a magáé, a másik meg maradjon meg nekem. A hozzám eljutott statisztika szerint Magyarországon a mai napig huszoneköt könyvemet adták ki.

Olvasom ezt az én regényemet, a *Bankettot*, és azt gondolom magamban: „Éppenséggel nem szolgáltatok ti rá itt mindannyian, hogy ilyen írótok legyen.”

Ez egy tökéletes könyv, pontosabban tanulmány arról, hogy hogyan kellene modern technikával tökéletes regényeket írni. A *Bankett* mo-

dern regény, korszerű regény. De érdekes, hogy Párizsban nem volt sikere, mert füzet alakjában jelent meg, és füzetnek túlságosan vaskosnak bizonyult a mintegy nyolcszáz oldalával. Nyomdailag és grafikailag ízléstelen volt: kész ponyva. Az olvasfélék, akiknek három sort elolvastak, ha ilyen terjedelmes valamit látnak, nyomban elborzadnak tőle. És ráadásul azt a hibát is elkövették, hogy a francia kiadáshoz előszót is csatoltak, és abban a francia olvasó elvész a mindenféle népek, elemek és problémák tömkelegében, azt gondolván, hogy ezt konkrétan kell érteni, és azt hiszi, amit egyik barátom is: hogy ez politikai regény. Egyáltalán nem politikai regény, ahogy Vidmar mondja, ez, barátom: politika. Ez egy kiválóan megszerkesztett regény, pszichológiailag minden ízben hibátlan, de az igazi virtuozitása abban rejlik, hogy a harmadik kötete az első kettő után húsz évvel íródott, és ezt mégsem lehet észrevenni.

Itthon a *Bankettről* úgyszólván senki sem írt egy szót sem, európai méreteken viszont ez olyan regény, amelynél az utóbbi harminc évben nem akadt jobb. Rengeteg benne a remekül kimondott dolog, ami programszerű, vagy ha úgy tetszik, látnoki, különösen ha azt tartjuk szem előtt, hogy az első kötet több mint negyven évvel ezelőtt íródott. Van egy író, Ljerka Matutinović, aki a *Bankettot* elemezve az első volt, aki nagyon melegen írt Nielsen szerelméről, és roppant szellemesen, ám a könyvről mint olyanról mit sem írt senki. Olyan politikai prózának veszik, amelyben leszámolok a diktatúrával — és pont. De kérem szépen, olvassa csak el még egyszer ezeket a köteteket a *Nyitott sír fölött bús gyülekezet* című versem ismeretében, annak a mércéjével mérve, és majd látni fogja, mi minden is van benne.

— Láttam a napokban Novak Simić Dombajt.

— Hol látta?

— Benézett hozzám a hivatalba egy kávéra. Elmondtam neki, amit ön mesélt azokról az ön ellen írott pamfletjeiről.

„Krlježa azt még nem felejtette el? — kérdi Simić. — A mai napig szégyellem, de nem a sajtó jószántából írtam; eszem ágában sem lett volna ilyesmit tenni, ha nem jön el hozzám Stevo Galogaža, és nem adja ki a parancsot, hogy a *Mlada Bosnában* húzzam rá a vizes lepedőt a *Glembay családra*, mint kispolgári csökevényre.”

Járt nálam a hivatalban Marin Franičević is. Mondja, hogy a Zág-ráb fölszabadulása utáni első napokban az Íróegyesület pártszervezetének titkáraként azt az utasítást kapta (és erről, mint mondja, a mai napig senkinek sem beszélt), hogy önt vegye föl a párttagok listájára.

— Amit aztán nem tett meg.

— Azt mondja, hogy megtette.

— Az nem az ő műve volt; én már csak jobban tudom, mikor és hogyan vettek jegyzékbe! 1948-ban, abban a kavarodásban, ami köz-

vetlenül március 27-e után következett be, és tartott 1948 júniusáig — tehát a szovjet pártnak a jugoszláv kommunistákhoz intézett első levele és a Sztálintól a Jugoszláv Kommunista Pártra zúduló támadást betetőző, tájékoztató irodás határozat közötti időben —, fölhívott Antun Biber Tehek, aki abban az időben a párt szervező titkára volt, és közölte velem, azt az utasítást kapta, hogy rövid úton vegyen föl a párttagok listájára, és hogy ez a pártsejtben mindenféle formáság nélkül fog lezajlani, minthogy a Központi Bizottságban döntöttek így. Azt is mondta még, hogy 1919-től elismerik a párttagságomat. Érdekes, hogy már negyvennyolc előtt is a Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémia pártsejtjének titkára voltam. Amikor megválasztottak erre a tisztségre, én közöltem, hogy nem vagyok tagja a pártnak, hogy 1940-ben kizártak belőle, de Augustinčić azt mondta — nyilvánvalóan beszélhetett már előtte valakivel —, hogy ez csak formalitás, és egyetértett velem Vanja Radauš és dr. Gušić is; így tehát a Tehekkel való találkozásom előtt én már a JAZU pártsejtjének titkára voltam.

Egy körkérdés során 1947-ben írásbeli nyilatkozatot kértek tőlem arról, hogy mit csináltam a háború alatt. Egészen röviden csak ennyit válaszoltam: „A háború alatt passzív voltam!”

A pártban akkor fölvetették, hogyhogy én nem vagyok párttag. Állítólag Bakarić volt az — nem tudom, ki mesélte ezt nekem —, aki föltette a kérdést: „Hogyhogy Krleža nincs párttaglistára véve?”

Tehek azt felelte: „Azért nincs, mert passzív volt.”

Valójában pedig a háború alatt nem voltam passzív, hanem nagyon is aktív voltam, aktívabb, mint sokan mások, akik partizánként aktívak voltak. Valahogy létezni is kellett akkoriban Zágrábban! Egy Krležától nagyobb merészség volt, hogy itt ül, mint ha elment volna partizánnak, akik közt megint csak nem lett volna helye, miután azok leköpték. És most jön egy Đilas, aki a nyilatkozataiban azt állítja, hogy gyáva voltam, azért nem mentem el partizánnak! Itt, Zágrábban együtt kellett élnem a saját esküdt ellenségeimmel, az olyan bőszült gyilkosokkal, mint a tábornok Slavko Štancer, vitéz Kvaternik hadseregparancsnok, a Poglavnik helyettese és rendőrfőnök fia, Dido — és végezetül, mindezt betetőzve, a Poglavnik: Ante Pavelić és Kerubin Šegvić, tehát az egész társasággal, amellyel — amióta csak írok — hadakoztam. És most gyáva vagyok, mert ott ülök a tőzsomszédságukban, és várom, hogy mikor kopogtatnak az ajtómon. Ez valóban „a gyávaság iskolapéldája”.

— Attól rettegni, hogy megszólal a csengő...

— Nem csupán a csengő. A csengő megszólalna, aztán meg elhallgatna. Hanem száz meg száz egyéb dolog. És mégis, ha komolyan akarunk erről beszélgetni, ez valami hihetetlenül nagy nyomás volt, amelyet ki is kellett bírni. Napról napra abban a várakozásban élni,

hogy mikor fog valaki vallatásra beidézni. Bármilyen manővert véghezvinni vagy következtetéseket levonni az én esetemben csak vaktában lehetett volna, és én csak azt vártam, hogy egy szép napon valaki beidéztesse magához, és a mellemnek szegezi a kérdést: nos, tisztelt honpolgár uram, meséld el, amit tudsz! Mi tudjuk rólad, hogy ismered a párt húszéves történetét, nos gyerünk, mesélj! Na jó, és akkor mi van? Ez a saját lelkiismeretem vallatása, és ez nagyon komoly kérdés.

Ezt az én egész helyzetemet valójában a magam módján már előre megírtam a *Bankett Blitvában*, pszichológiailag és a legapróbb részletekbe menően. A *Bankett*ot olvasni kellene, de hogy nálunk senki sem ült le, és olvasta el figyelmesen, az elképesztő.

1979. VII. 10.

— Az *ész határán* írása közben kezdett el romlani a látásom. Amikor a könyv feléig értem, megállapítottam, hogy nem megy, de kitarítottam a végéig. Ez 1938-ban volt, negyvenöt éves koromban. Azóta már három vagy négy ízben kellett szemüveget cserélnem — már ahogy a látásom romlott —, de a koromhoz képest ma is remekül látok, olykor még szemüveg nélkül is olvasok.

Olvastam egy amerikai könyvet, amelyben az áll, hogy már negyven éve egyetlen valamirevaló találmány sincs. Mindaz, ami az utóbbi években a technika terén lejátszódik, a korábbi találmányok továbbfejlesztése és tökéletesítése. A televízióról már a harmincas évekből van tudomásunk. A televízió valóban csoda. Csodaszámba ment a telefonos hangtovábbítás is. Na jó, az még valahogy fölfogható: ott van a drót meg az áram, a kagyló és egyebek. Majd jött a rádió, amelybe a hang már mindenféle drót segédlete nélkül jut el. Aztán pedig már képet is lehetett továbbítani. Valóban világraszóló csoda volt. Most meg már nemcsak hogy a kép továbbítható a térségeken át, hanem ezeknek a képeknek a színei is. Ez mind kétségtelenül zseniális fölfedezés volt, de a legnagyobb csoda az, hogy az ember eljutott a Holdra. Leküzdöni minden erőt és gravitációt, leereszkedni a Holdra, majd ismét elszakadni tőle, áttörni a vonzerejének burkát, és visszatérni a Földre, ez már a képzelet világa, de mégse képzelgés, hanem valóság.

— Ha nem lenne a televízió — veti közbe Bela —, nem láhattuk volna a *Kővánkös* című drámát. Csak nem értem, hogy a legidősebb testvér miért veri meg kötéllel a sógornőjét.

— Azért, mert kurva, ő meg azért kurva, mert a férje impotens, és megveretni is azért hagyja magát, mert ez is egyfajta perverz szadizmus, és az egész szexuálisan össze van kuszálva. Az asszony kurválkodik, de a férje szereti őt, mindent megbocsát neki; a férj impotens, de

időnként mégsem az, a felesége meg hagyja magát megverni... Rengeteg az olyan nő, aki mazohizmusból hagyja, hogy megverjék.

A Mária királyné utcában, ahol laktunk, az én szobám az utcára nézett, és egy éjszaka egy részeg pár ment a templom és a tér felé, s közben a férfi agyabugyálta a nőt. Annyira verte, hogy a nő teste az ütésektől úgy visszhangzott ott fönnt, a szobámban, mint valami üreges tárgy. Mintha valamilyen belül üres bábut ütlegelt volna, a nő meg jajveszékelt és bőgött, mint egy állat. Ahogy ezt láttam, szerettem volna lerohanni és odakiáltani neki:

„Ember, hagyd azt a nőt, te marha állat!”

Azok meg a végén szépen kibékültek, mire odaértek a templom bejáratához. A lépcsőkorlátnak dőlve egy forró öleléssel kibékültek, és megnyugodva indultak tovább. Tehát tisztán mazohista mozzanat, amikor a nő hagyja, hogy verjék — majd itt Krleža felém fordul, és rám kacsintva így folytatja —: Különben meg, aki nem tud lekeverni három nyaklevest a feleségének, az nem férfi!

— A parasztasszonyi észjárás is úgy tartja — mondja Bela —, hogy „nem szeret, ha sosem ver meg...”

— Asszony verve jó. Úgy hiszem, hogy ez nagyszerű elv.

— Krleža, drágám, velem ez csak egyszer történhetett volna meg — szól Bela.

— Igen, egy ilyen rátarti nővel, amilyen te vagy, egy ilyen kékvérű arisztokratával csak egyszer! Most már bánom, hogy nem tángáltalak el, de alaposan. Kétlem, hogy itthagytál volna, ha meg is teszem.

— Jaj, isten ments!

— Na, látod, milyen jó lett volna, ha megteszem, most legalább magam lennék.

1979. IX. 5.

A „Fokus”-ban megjelent Sinkó Ervin naplójának az a részlete, amelyben leírja Krležával való első találkozásait.

Elvittem a folyóiratot Krležának.

— Miért hozta ezt nekem?

— A *Fokus* részletet közöl Sinkó naplójából.

— Folyton járnak most ide Pestről, és bányásznak a Sinkó-hagyatékban; Pesten ennek most konjunktúrája van, megnőtt az érdeklődés Sinkó mint régi kommunista, entellektüel és író iránt. Itt élt nálunk, és egy senki volt. Nekem köszönhette, hogy tagja lett a Jugoszláv Tudományos és Művészeti Akadémiának, mert ellene volt, az igazat

megvallva, a túlnyomó többség, Belgrádtól kezdve Zágrábon át egész Cetinjéig: mit keresne egy magyar zsidó a Jugoszláv Akadémiában, akinek még fogalma sincs a horvát nyelvről?

A párt nem tiltakozott ez ellen, én meg — amennyire tőlem tellett — igyekeztem meggyőzni a többieket, ilyeneket kérdezve tőlük: „Na jó, hát kommunista-e ez az ország? — Az. És ő kommunista-e? — Az! És még író is-e? — Az! Ellensége-e a magyar rendszernek, ennek a Rákosi-félének, amellyel szemben maximálisan kiállt a titóizmus mellett? Igen! Nahát akkor, kérdezem én, miért is nem válhatna tagjává egy kommunista akadémiának?” És végül is elismerték, hogy igazam van.

Nem tudom, hogy amit leírt, az jó-e, pontos-e, sőt azt sem tudom, minek írta le egyáltalán, miért fontos ez. Érdekes emberfajta volt. Azonkívül tehetséges ember, és amit írt, az mind értékes, csak minálunk mindezt ilyen visszásan fogták föl: valami zsidó írogat ezt-azt.

(. . .)

1979. IX. 9.

Kérdem Krležát, hogy elolvasta-e a Sinkó-naplójegyzetet, amit itt hagytam neki.

— Elolvastam. Nem jól írta meg ezt Sinkó, azaz foghíjasan írta meg.

Én jártam közben az érdekében, hogy hazatérjen Párizsból, ahol emigrációban élt. Bora Prodanović barátomnak, a *Politika* tudósítójának kinn élt a veje Párizsban, az ottani jugoszláv követ tanácsadójaként; ő intézte el, hogy Sinkó megkapja a szükséges papírokat a hazatéréséhez. Jog szerint ez megillette, de nagyon komplikált volt hozzájutni a papírokhoz, miután húsz évig külföldön élt. Énrólam Sinkó mindent tudott; tudta, hogy egy folyóiratot szerkesztek, amelynek a neve *Pečat*, így hát Horvátországban énbennem volt minden reménysege — „Krléža és a folyóirata”. Úgy képzelte, hogy majd megjelenik ő ebben a folyóiratban, bemutatkozik mint író, akiről Romain Rolland ír, meg Malraux meg Makszim Gorkij... És Sinkó úgy gondolta, hogy ebben az én folyóiratomban majd nevet szerez magának, mert ez egy komoly marxista folyóirat, a legmegfelelőbb hely neki mint írónak és filozófusnak. Így jött el hozzám megköszönni, hogy végre kiúszhatott erre a szigetre, és akkor egyszeriben azt kell megérnie, hogy azt mondom neki: szóba sem jöhet, hogy a *Pečatban* közöljön.

„Hogyhogy szóba sem jöhet?”

„Mit magyarázokdjam most magának? Szóba sem jöhet, hogy közöljek öntől a *Pečatban*.”

Különösen kedves volt számára egy önéletrajzi ihletésű esszéje, amelynek rendkívül fontos szerepet szánt az itteni bemutatkozásában. Én meg azt mondom, hogy nem közölhetek tőle!

Csak később, egy év múlva értette meg, milyen bölcsen cselekedtem, amikor nem közöltem tőle írásokat, mert magyarázkodni akkor előtte, hogy milyen is a helyzet nálunk, és mi minden történt akkoriban, teljesen hiábavaló lett volna. Alighogy megérkezett, úgy tegye le a névjegyét a *Pečatban*, mint „trockista”, mint a sztálini perek ellen szót emelő kommunista, és így mutatkozzon be abban az országban, amelybe kommunistaként tért vissza?

Akkor lefordítottam egy vagy két novelláját magyarról, és kilincseltem a szerkesztőségekben, hátha találok valakit, aki majd közli. Megjelentem a *Novostiban* is, amelyben munkatársként ott dolgozott Ive Mihovilović. Ő közölte *Az első nap Párizsban* című novelláját, és ezt követően Sinkó itt rangosabb író színében kezd feltűnni.

De amit a naplójába írt, azt rosszul írta le. A felét elfelejtette. Az igazság valójában az, amit most elmondtam.

— Amióta innen elment, teljes húsz éven át Párizsban élt?

— Nem. Miután elmenekült, Bécsben élt, azoknak az épületeknek az egyikében, amelyeket az osztrák szociáldemokrata párt építtetett az emigránsok számára. Majd Párizsban egy évet, aztán pedig Oroszországba utazott. Egyszóval, hányódott az emigrációban Bécs, Párizs és Moszkva között.

Moszkvában kedvezőtlen színben mutatkozott be, így ismét Párizsban találta magát, ott pedig a legnagyobb ínségben tengette az életét. Akkor hazatért ide, hogy itt meg Pavelić uralomra jutása után mint zsidót internálják Rab szigetére, végezetül pedig eljutott a fölszabadított területre, a sanitécegységekhez. A háború után azon fáradoztam, és mindent megtettem az érdekében, hogy érvényesülni tudjon mint tehetséges író, mert Sinkó az. Nos hát, ez az igazság velem és Sinkóval kapcsolatban. Ervin különben hazai magyar, egy évvel idősebb Krklecnél, 1898-ban született Apatinban. Egy ideig Zágrábban élt, és itt is halt meg. Gyereke nem volt, és így a hagyatékát Marijan Matkovićra bízta.

Krleža vontatottan beszélt, gyapjúsállal a nyakán, bíborvörös, mély foteljébe süppedve. Hangja visszafojtott volt, mert mint mondta, reggel óta vacakol a szíve, és alig negyvenet ver a pulzusa. A beszélgetés alatt folyamatosan töltögetett konyakot, úgyhogy arcára már pirosság ült ki, látszott, hogy egy kicsit megmelengette az alkohollal.

Bejön a szobába Bela, leverten újságolja: meghalt Emil Kutijaro.

— Nyilatkoztam a *Večernjine*-nek, megkértek rá:

„Az első fölindultság után a könyörtelen sorsszerűség súlyos csapásaként ért bennünket a drága partner és kolléga halála. Itt visszhang-

zik bennünk Emil lenyűgöző hangja, mint távoli harangzúgás, amely arra ébreszt bennünket, hogy utoljára hullott le a függöny a nagy szí-
nész, horvát Tháliánk oszlopos alakja mögött . . .”

(Folytatjuk)

TÚRI Gábor fordítása

*Közleményünk folytatása a Híd 1986. decemberi számában megje-
lent válogatásnak. Most Enes Čengić S Krležom iz dana u dan (Krležá-
val napról napra) című művének harmadik, Ples nad vulkanom (Tánc
a tűzhányókon) című kötetéből teszünk közzé részleteket, amelyek az
1975—1977-es esztendőket ölelik fel. A szövegeket ezúttal is Bori Imre
válogatta.*

Sárga virág, 1954